

Salih Baba Dîvanı'nda Dini Duygu Motifleri Motifs of Religious Emotions in Salih Baba's Divan

Gülsüm Çoldur

Doktora Öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzincan, Türkiye.

PhD Student, Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Erzincan, Türkiye.

gulsumcoldur@gmail.com ORCID: 0009-0000-2455-5463

Fatih Kandemir

Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzincan, Türkiye.

Assoc. Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Erzincan, Türkiye.

ffatihkandemir@gmail.com ORCID: 0000-0002-4988-2716

Atf/©: Gülsüm Çoldur-Fatih Kandemir. "Salih Baba Dîvanı'nda Dini Duygu Motifleri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23(Ocak 2025), 120-147.

Citation/©: Çoldur, Gülsüm-Kandemir, Fatih. "Motifs of Religious Emotions in Salih Baba's Divan", *Kafkas University Faculty of Divinity Review* 12/23 (January 2025), 120-147.

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : 10.17050/kafkasilahiyat.1565861

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 12 October / Ekim 2024

Accepted / Kabul Tarihi: 19 December / Aralık 2024

Published / Yayın Tarihi: 15 January / Ocak 2025

Volume / Cilt: 12; **Issue / Sayı:** 23; **Pages / Sayfa:** 120-147.

Suggested ISNAD Citation: Çoldur, Gülsüm-Kandemir, Fatih. "Salih Baba Dîvanı'nda Dini Duygu Motifleri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (Ocak- 2025), 120-147.

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

Motifs of Religious Emotions in Salih Baba's Divan

Gülsüm ÇOLDUR

Fatih KANDEMİR

Abstract

Tüfekçizade Salih Baba, one of the most important representatives of Sufism and lodge literature, lived between the late 19th century and the early 20th century and entered the path of Sufism by being affiliated with Pîr-i Sâmi (k.s.). Salih Baba belongs to the Halidiyye branch of the Naqshbandiyya sect. Salih Baba has no other works that have survived to the present day, other than a divan consisting of poems he sung as a result of filling suddenly divine inspiration while he was in the lodge. Although some studies have been carried out on Salih Baba's poems in the field of literature and Sufism, studies that can reveal the content of religious feelings carried by divan have not yet been carried out in the field of religious psychology. Based on such a need, in this study; Some of the poems in Salih Baba's Divan, which consists of his poems brought together after his death, were discussed and the manifestations of religious feeling in these poems were examined. In this context, the religious emotion motifs mentioned in the poems were examined using the literature on the psychology of religion and Sufi psychology. In the research, religious emotions such as fear, hope, gratitude, patience, envy, arrogance, hypocrisy, ecb and gossip, which are mentioned in the divan, were discussed.

Keywords: Psychology of religion, Religious feeling, Salih Baba, Divan.

Salih Baba Dîvanı'nda Dini Duygu Motifleri

Gülsüm ÇOLDUR

Fatih KANDEMİR

Öz

Tasavvufve tekke edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri olan Tüfekçizade Salih Baba, XIX. yy'ın sonları ile XX. yy'ın başlarında yaşamış ve Pîr-i Sâmi (k.s.) 'ye intisab ederek tasavvuf yoluna girmiş olan bir zattır. Salih Baba, Nakşbendiyye tarikatının Halidiyye koluna mensuptur. Salih Baba'nın tekkede bulunduğu sırada bir anda varidatla dolarak söylediği şiirlerden oluşan bir dîvanından başka günümüze değin ulaşan bir eseri bulunmamaktadır. Salih Baba'nın şiirleri üzerinde, tasavvuf alanında bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, din psikolojisi alan yazınında dîvanın taşıdığı dini duygu muhtevasını ortaya koyabilecek çalışmalar henüz yapılmış değildir. İşte böyle bir ihtiyaçtan hareketle bu çalışmada; Salih Baba'nın ölümünden sonra bir araya getirilen şiirlerinden oluşan dîvanındaki bazı şiirler ele alınarak bu şiirlerde dini duygunun tezahürleri incelenmiştir. Bu bağlamda, şiirlerde değinilmiş olan dini duygu motifleri, din psikolojisi ve tasavvuf psikolojisi literatüründen faydalanılarak irdelenmeye çalışılmıştır. Araştırmada dîvanda geçen korku, umut, şükür, sabır, haset, kibir, riya, ucb ve dedikodu gibi dini duygular ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi, Dini duygu, Salih Baba, Dîvan.

Giriş

İnsan, yaratılmış varlıkların içerisinde en karmaşık olanıdır. Zira o hem duygu hem de düşünceye sahip yegâne varlıktır. İnsanın tıpkı diğer varlıklar gibi fizyolojik ihtiyaçları olduğu gibi, onun duygusal tarafına hitap eden psikolojik ihtiyaçları da vardır. Nasıl ki bedenimizin yeme, içme gibi temel ihtiyaçları varsa, ruhumuzun da doyurulmaya ihtiyacı vardır. Abraham Maslow, ihtiyaçlar hiyerarşisinde piramidin en altına temel fizyolojik ihtiyaçları koymuş, piramidin daha üstlerine ise ait olma ve sevgi, kendini gerçekleştirme gibi ihtiyaçları yerleştirmiş ve bir basamaktaki ihtiyacı karşılamadan bir sonraki basamağa geçilemeyeceğini öne sürmüştür. Victor Frankl ise, bu hiyerarşiye karşı çıkarak, en temel ihtiyaçlarının karşılanmasına olanak bulunmadığı durumlarda dahi, insanın anlam arayışının her zaman var olduğu gerçeğini öne sürmüştür. Ancak Kemal Sayar’a göre, anlam arayışı hayat boyu süreklilik göstermesine rağmen, insanın anlam arayışına bütüncül olarak cevap veremeyen psikoloji ve psikoterapi öğretileri modern çağda çoraklaşan insan ruhunun sızısına ne yazık ki merhem olamamaktadır.¹

Klasik psikoterapi yöntemlerinin anlam arayışına çare bulamayışı, ister istemez insanı düşünmeye sevk etmektedir. Bu safhada bireyin kendisine yönelttiği, “Ben kimim?”, “Nereden geldim, nereye gidiyorum?”, “Nasıl var oldum?” “Var olma amacım nedir?” gibi sorular, insanı kendinden daha güçlü bir varlığın var olduğu gerçeğine ulaştırmaktadır. Burada da dinler devreye girmekte; bireylerin anlamlandırma ihtiyaçlarına cevap vererek onlar için bir tatmin aracı olmaktadır. Fakat bütün bunlara karşılık, yine dinlerin verdiği cevaplar da kapalı ve izaha muhtaçtırlar. İşte bu noktada tasavvuf devreye girerek varoluşsal sorulara tecrübe yoluyla cevap vermekte; anlamın insan ruhunun duygusal derinliklerinde var olduğu gerçekliğini bireye sunarak, dindeki bu boşluğu doldurmaktadır. Tasavvuftaki tecrübe ve duygular, dinin diğer boyutlarını besleyen kaynaklardır. Zira insanın duygularına hitap etmeyen bir iman donuk, hissiz, ruhsuz, soğuk, etkisiz, güçsüz ve zayıf bir dinsel yaşam şeklinde bireyin hayatında yansımalarını göstermektedir. İçselleştirilmeyen ve bundan dolayı da bireyin üzerinde eğreti gibi duran bir dinsel inanç, insan varoluşunu anlamlandıramadığı gibi, anlam arayışına da cevap veremeyecektir.²

Bir dinin bağlısı olan her birey, o dinin belirli ritüellerini tatbik ettiğinde benliğinde psikolojik olarak bazı etkiler hissetmekte ve bunun sonucunda da duygu dünyasında bazı değişiklikler meydana gelmektedir. Dinlerin hitap şekli direkt olarak bireyin duygu dünyasına olduğundan, burada öncelikli olarak incelememiz gereken husus, din duygusudur. Duygu; bireyin çevresindeki anlamlı bir duruma verdiği tepkiyle oluşan keskin, yoğun ve kısa süreli psikofizyolojik dışavurumlardır. Dini duygu ise; bireyin

¹ Kemal Sayar, *Sufi Psikolojisi*, (İstanbul, Kapı Yayınları, 2021), 15.

² Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitabevi, 2019), 192-193.

kutsallık atfettiği varlığa karşı duyarlı hale gelmesidir. Din duygusu, dinin, bireysel değerlendirmelere, kültürel bilgilere, değerlere ve duygusal stillere göre şekillenen ilk ve en derin kaynağıdır.³ Bazı psikologların dini duygu ile ilgili bakış açıları ise şu şekildedir: Scleiermacher’a göre, dindarlığın psişik kaynağı, doğrudan doğruya yüce âleme bağlanma duygusuna dayanmaktadır. Bu bağlamda ona göre, dinin kaynağı duygudur denilebilir. Ondan önce Otto’nun ve Girgensohn’un da aynı düşüncede olduğu, aynı şekilde yine William James’in de bu duygu kaynaklı din anlayışı içerisinde olduğu görülmektedir.⁴ Din duygusunun bireyin hayatındaki dışa yansımaları; dini korku, ümit, sabır, rıza, şükür, hayâ, hüzn, sevgi, minnettarlık, saygı, hürmet ve tâzim, hayranlık, teslim olma, sığınma, güvenme, bağlanma, dayanma gibi duygular şeklinde kendisini göstermektedir.⁵ Buna karşın din duygusunu içselleştirememiş olan bireyde ise dini duygunun dışa yansımaları bazen olumsuz yönde olabilmekte ve bunlar kıskançlık, kibir, riya, gurur, şehvet, kin ve nefret, dedikodu gibi duygular şeklinde kendisini gösterebilmektedir.⁶

İnsanoğlunun modern çağın getirdiği olumsuz ruh hallerinin pençesine düşmesi, insan ilişkilerinde inanılmaz bir yozlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple, bireyler bozulmuş olan benliklerini yeniden inşa edebilmek adına, benlik ötesi bazı değerlere ihtiyaç duymaktadırlar. İşte bunun adı da maneviyattır. Batı ülkelerinde Budizmden etkilenmiş üçüncü dalga terapiler revaç bulurken, bu anlamda tasavvufi öykü ve şiirlerin de, bu terapileri konu alan çalışmalarda zikredildiğini görebilmekteyiz.⁷ Simgesel anlatım ve bunun en üst seviyede ifade imkânı bulduğu şiir ve şiirsel dil, tasavvuf ehli tarafından çok sevilmiştir. Tasavvuf ve onun düşünce sistemi de, dîvan şiirinin dayandığı temel unsurlardan başta geleni olmuştur. Şairler, tasavvufun soyut ve derin yapısını şiirler sayesinde adeta bir sanat gösterisine dönüştürmüşlerdir. Şiirsel anlatım konusunda transpersonal psikoloji de benzer düşüncelere sahiptir. Onlara göre de; şiir, çok mükemmel bir tür değildir ancak buna rağmen ruhsal deneyimlerin özünü aktarmak ve aşkın gerçeklikleri ifade etmek için uygun ve elverişli bir araçtır. Bu sebeple, pek çok manevi öğretmen ya da mistik metafizik içgörülerini diğer insanlarla paylaşmak amacıyla şiire başvurmuşlardır.⁸ Sufinin temel amacı, akıldan çok kalbe hitap etmek olduğundan seçtiği dil, daha çok şiirsel bir dildir. Zira şiirde mecazlar ön plandadır ve sufiler şiirlerde her türlü edebi sanatı kullanabilirler. Bundan dolayı da şiirlerde, sözün kendisinden çok, verdiği mesaja odaklanmak gerekmektedir. Şüphesiz ki, tasavvufi şiirler, din duygusunun bireyin

³ Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 100’ü*, (Rize: Otto Yay, 2020), 40.

⁴ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Erkam Yay, 2016), 75.

⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara, TDV Yay, 2020), 138.

⁶ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, (İstanbul, Boğaziçi Yay, 2012), 24-28.

⁷ Sayar, *Sufi Psikolojisi*, 15

⁸ Ali Rıza Bayzan, *Sûfî ile Terapist Psikoterapiler ve Tasavvuf Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi*, (İstanbul, Etkileşim Yay, 2015), 72.

hayatında tecrübî manada en derinlikli ve saf halleriyle yansımalarını bulduğu türlerdendir. Zira uzun cümlelerle ifade edilebilecek derin hisler, tasavvufî şiirler sayesinde birkaç mısraya sığdırılabilmektedir.

Salih Baba Dîvanı, dini duygu motiflerinin birçoğunu bünyesinde barındıran hem edebî hem tasavvufî yönü hem de psikolojik yönü güçlü bir eserdir. Salih Baba Dîvanı ile alakalı tasavvuf alanında birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen⁹ eserin din psikolojisi bağlamında incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Buna karşın, Salih Baba Dîvanı’nın, din- psikolojik yönü önemlidir. Dîvan şairi olan Salih Baba, bireylere verdiği öğütleri analogi, mecaz ve metafor yoluyla sunarak soyut gerçekleri somut hale dönüştürür. Salih Baba, odağına insanı alarak evrensel nitelikli mesajlar verir ve sufi yolunu şiirle birleştirir. Günümüz modern toplumunun da maruz kaldığı kibir, haset, riya, ucb ve dedikodu gibi olumsuz duygularla Salih Baba’nın nasıl başa çıktığı önemlidir. Ayrıca bir başa çıkma aracı olarak umut, şükür, sabır gibi kavramların kullanımı da önemlidir. Bu sebeple, çalışmamızda ümmî bir şair olan ve şiirlerini şeyhinin inayetiyle ve tamamen zuhurat eseri olarak meydana getiren Salih Baba’nın, dîvanındaki bazı dini duygu motiflerini incelemeyi konu edindik.

1. Salih Baba’nın Hayatı

Salih Baba Dîvanı, Nakşibendiyye Tarîkatı’nın Halidiyye koluna intisap etmiş olan ve okuma yazması dâhi olmayan Tüfekçizâde Salih Baba isminde bir müridin, şeyhinin inâyetiyle bir anda vâridât ile dolması sonucu ağzından dökülen sözlerden oluşmuş bir dîvandır. Dîvan 163 şiirden oluşmaktadır.¹⁰ Salih Baba’nın ümmî olduğu (okuma-yazması olmadığı) rivayet edilmektedir. Nitekim bizzat kendi dîvanında da bu durumunu “Ümmiyem ben zerre denli ilme yoktur takatim”¹¹ dizesiyle vurgulamıştır. Ahmet Paşa, ümmî olup da şiir söyleyenlerle ilgili olarak “bir şâirin bu yönde bir niyeti ve bir meziyeti bile yokken, bir şahs-ı kâmilin karşısına çıkarak kendisini bu işe yöneltmesiyle (ulvî) veya ilham-ı Rabbânî’ye uygun bir hale geldikten sonra, dilinin çözülmesiyle (azmî) ya da dünyanın fâni olduğunu insanlara bildirmek gayesiyle ve Allah rızâsı için şiir söylemeye başlayanlar görülür.”¹² şeklinde bir düşünceye sahiptir. Ancak bunun yanı sıra, onun ümmî olmadığı ve

⁹ Bu çalışmalar şunlardır: (Güksel, 2020), Gülsüm Çoldur, *Salih Baba Divanı’nda Tasavvufî Düşünce* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019)., Nagehan Tekin, “Salih Baba Divanı’nda Tasavvufî Kavramlar” (Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, 2019)., Halil Baltacı, “Ârif-i Ümmî İki Nakşibendî Şair: Erzincanlı Leblebici Baba (Şems-i Hayâl) ile Tüfekçizâde Salih Baba’nın Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce” XXII./43 (2019)., Halil Baltacı, “Erzincan’da Ârif-i Ümmî İki Şâir: Leblebici ve Tüfekçizade Sâlih Baba Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce”, içinde *Erzincan Tarihi*, c. VII. cilt [Kültürel ve Sosyal Hayat (Biyografiler)] (Erzincan, 2020).

¹⁰ Ahmet Doğan, Salih Baba, Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Şiirleri (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002).,18.

¹¹ Kuyumcu, *Salih Baba Divanı*, 241.

¹² Mahmut Erol Kılıç, Sûfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası, (İstanbul, İnsan Yay, 2014), 106.

okuma yazma bildiği de nakledilmektedir¹³. Salih Baba, bir gün tekkede otururken orada bulunan diğer müridan Pîr-i Sâmi'ye "bizim halkımızda da Mevlâna, Yunus Emre gibi güzel şiirler, ilahiler söyleyen biri olsa" der. Bunun üzerine Pîr-i Sami, "ne olacak bizim Salih de söyler" diyerek tekkede bir köşede sessizce oturan Salih Baba'yı işaret eder. Bunun üzerine, Sâlih Baba da, pîrinin himmetiyle Allah'ın ilhamına uygun bir kıvama geldikten sonra¹⁴, Pîr'inin kendisine "Oku Salih!"¹⁵ diye seslenmesiyle, bir anda dili çözülerek şiir söylemeye başlamıştır.¹⁶ Salih Baba, Pîr-i Sâmi (k.s.), kendisine "Yeter Sâlih!" deyinceye kadar şiir söylemeye devam etmiş ve bu emirden sonra da şiir söylemeyi bırakmıştır. Vefatından sonra tekkede söylediği şiirlerin bir araya getirilmesiyle de, "Salih Baba Dîvanı" meydana gelmiştir.

2. Yöntem

Dini duygunun kişiye mahsus bir nitelik taşıması ve dışarıdan gözlemlenmesinin olanaksız olması gibi sebepler, dini duygu konusunda çalışma yapmak isteyen araştırmacıları nitel yöntemler kullanmaya yöneltmiştir. İşte bu şekilde de, bireyin öznel yaşantılarını nesnel yöntemlerle tespit edebilmek mümkün hale gelebilmiştir.¹⁷ Bu kapsamda, araştırmanın deseni "durum çalışması"; yöntemi ise, "doküman analizi" olarak belirlenmiştir.

Doküman analizi, yazılı belgelerin içeriğini sistematik olarak ve titiz bir şekilde analiz etmek amacıyla kullanılan bir nitel araştırma yöntemidir. Doküman analizinde de, tıpkı nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak, anlam çıkarmak ve ampirik bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesine ve yorumlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁸ Bireyi anlamak adına kişiye ait şahsi dokümanlardan özellikle sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda yararlanılmaktadır. Bu yöntemin kullanılma amacı ise; bir kişinin bıraktığı bir eser ya da birden fazla eserden yola çıkarak, o kişi hakkında bazı sonuçlara ulaşmaktır.¹⁹

İnsanı tanımak ve insan psikolojisini anlamak, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ciddi bir problemdir. Bunun yanı sıra, onu bir eser vasıtasıyla tanımak ve anlamaya çalışmak

¹³ Kuyumcu, *Salih Baba Divanı*,34.

¹⁴ Çoldur, Salih Baba Dîvanı'nda Tasavvufî Düşünce.,22.

¹⁵ Pîr-i Sâmi'nin buradaki Oku! hitabının, Salih Baba'nın benliğindeki idraki parçalayan, tıkanmış olan anlayışını zenginleştiren, henüz söze dökülmemiş olan bütün iç dünyasını harekete geçiren bir emir gibi görünmekle birlikte, bir izin ya da bir ruhsat anlamı taşıdığı düşünülebilir. Tıpkı bunun gibi, Hz. Peygamber'e gelen Oku! hitabı da, hem emir hem ruhsat anlamı taşırken, aynı zamanda da "okuyabileceksin", "okumak için yeterliliğe sahipsin" gibi anlamlara da gelmektedir.

¹⁶ Kuyumcu, *Salih Baba Divanı*, 32-33.

¹⁷ Muhammet Cevat Acar, "Tasavvuf Psikolojisinin Dindarlığın Tecrübî Boyutu Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Tanım İhtiyacı", *Artuklu Akademi Dergisi*, 6/2, (2019),212-213.

¹⁸ Bilgen Kıral, Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 174.

¹⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, (İstanbul, Çamlıca Yay, 2008), 66.

da konuyu bir kat daha zorlaştırmaktadır. Genelde sosyal bilimlerde, özelde ise psikoloji ve din psikolojisi sahalarında da şahsi dokümanlardan yararlanarak eserin sahibi konusunda çıkarımlarda bulunmak, araştırmacıların gerek uygulama gerekse sonuçlandırma noktasında zorluk yaşadıkları bir çalışmadır. Zira, burada da kullanılan yöntemin, edebi eser sahibinin ruhsal dünyasını ne ölçüde yansıtabildiği konusu önem kazanmaktadır. Edebi bir eser; sahibinin iç dünyasını, kişiliğini, hayat anlayışını, dünya görüşünü, içerisinde bulunduğu dönemin dini, ahlaki, sosyal, kültürel ve politik yapısını anlamamıza katkı sağlayan önemli bir belge özelliği taşımaktadır²⁰ Ayrıca, eserden hareketle eserin müellifi hakkında çıkarımlarda bulunurken de, isabetli davranmak gerekmektedir. Salih Baba Dîvanı da, müellifinin özelliklerini yansıtmaya yönüyle ve muhteva açısından zengin bir içeriğe sahiptir. Salih Baba’nın şiirlerinde, onun dini tecrübelerine kaynaklık eden içerikler ve onun tasavvufi, dini ve psikolojik yönlerini yansıtan dini duygu motifleri bulunmaktadır. Bu çalışmada, “Salih Baba Dîvanı” isimli eserin künyeli²¹ baskısından alınacak olan şiir örneklerinden hareketle, Salih Baba’nın şiirlerindeki dini duygu motifleri ve yaşadığı dini-psikolojik tecrübeler değerlendirilecektir.

3. Salih Baba Dîvanı’nda Dini Duygu Motifleri

Dini duygular, dini tecrübenin sonucunda ortaya çıkarlar. James’e göre de dini duygular, dini tecrübenin vazgeçilmez öğelerinden kabul edilmiş ve o manevi tecrübeyi din ile eşdeğer görmüştür. Ona göre, manevi aşk, manevi hayranlık, manevi korku gibi unsurlar, din duygusunun birer alt unsurudurlar. Dini olarak ifade edilen dini huşu, dini aşk, dini korku gibi diğer duygu çeşitleri de ancak manevi bir objeye yöneldiği zaman dini nitelik kazanırlar. James, bütün bu duygu türlerini bir bütün olarak din duygusunun karşılığı olarak görmektedir.²² Şüphesiz ki, dini duygu çeşitlerinin en yoğun halleriyle yaşandığı hayat tarzı ise mistisizmdir.

Mistiklerin en dikkat çekici niteliklerinden biri de, duygusal olmalarıdır. Nitekim duygu ve heyecana dayalı bir hayat, onlarda en üst notalarda seyretmektedir. Çünkü mistik insan, diğer insanlara kıyasla genelde daha yoğunluklu duygu ve canlı bir hayal gücüyle donanmış bir kişidir. Mistiklerin çoğunun yaşadıkları bu yoğun dini tecrübeleri, nesirden çok nazım tarzında ifade etmeleri ise sahip oldukları bu duygu zenginliklerinden ileri gelmektedir.²³

Salih Baba Dîvanı da, mistisizm yoluna giren ve bu yolda benliğini hiç gören bir müridin tasavvufi yolculuğunda kat ettiği merhaleleri ve yaşadığı duygusal tecrübeleri konu

²⁰ Kerim Yavuz, “Yunus Emre'nin İç Benine Dini ve Psikolojik Yaklaşımlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9,(1990), 12.

²¹ Fehmi Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizade Salih Baba Divanı (Rabita-ı Nakşi Hayalî)*, (Ankara: Gaye Matbaası, 1979).

²² Ali Koçak-Hasan Kayıklık, “Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dinî Duygular”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2, (2019), 698.

²³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 343-344.

edinen ve dini duygu hallerinin neredeyse bütün çeşitlerini bünyesinde barındıran muhteva zenginliğine sahip bir dîvandır. Esasen bu dîvanın ehemmiyeti yalnızca dini tecrübeleri ihtiva etmesiyle sınırlı olmayıp, ümmî bir insanın tarikata girerek şeyhinin inayetiyle bir anda vâridatla dolarak tekkede ağzından çıkan sözlerin, birçok sanatın ustalıklı kullanıldığı mükemmel bir dîvanın husule gelmesine sebebiyet vermesindedir.

3.1. Korku

Korku; algılanan bir tehlike, tehdit anında hissedilen ve nahoş bir gerilim, güçlü bir kaçma veya kavga etme dürtüsü, hızlı kalp atışları, kaslarda gerginlik gibi belirtilerle yaşanan yoğun bir duygusal uyarılma halidir.²⁴

Korku insanın en temel duygularından biridir ve korkunun altında insanın kendini tehditte hissetmesi ve kendini koruma içgüdüğü yatar. İster aniden algılanan bir tehdit karşısında isterse uzun süreli tehditler karşısında geçirilen korku deneyimlerinin altında kişinin maddi veya manevi varlığını koruma gayesi vardır. Yani korku bir tür koruma mekanizmasıdır. Haliyle kişinin koruması gereken varlığı ne kadar fazlaysa, korkusunun şiddeti de o derece fazla olacaktır.²⁵

Erich Fromm, insanda “sahip olmak” ve “olmak” yönelimlerini insan varoluşunun iki temel kategorisi olarak değerlendirir. “Sahip olmak” yönelimindeki insan, her zaman mala, mülke, şöhrete, eşyaya sahip olmak, onları kendisine mal etmek istemektedir ve bunlara eriştikçe de hep daha fazlasını isteyecektir. Bu sebeple de kendilerinden az şeye sahip olanlardan da kendi mallarına göz dikecekleri endişesiyle korkacaklardır. “Olmak” ise, sahip olmanın zıddıdır ve böyle davranan insan hiçbir şeyi elde edip kendine mal etmeye ve ona egemen olmaya çalışmaz. Bu şekilde davranan insan, dışsal ve maddesel olana bağlanmadan kendini geliştirmeye ve evrimleşmeye çalışır.²⁶

Tasavvufta korku kavramı yerine kullanılan ve “isyanlardan ve günahlardan dolayı elem ve utanç duymak” gibi anlamlara gelen havf kavramı²⁷, Salih Baba Dîvanı’nda sıklıkla kullanılmaktadır.

Salih Baba Dîvanı’nda, benliğini Allah yoluna sarf eden ve arzusu yalnızca O’na kavuşmak olan kullar, Kur’an-ı Kerîm’deki “Korku yoktur”²⁸ ayeti ile açıkça müjdelenerek sevindirilmişlerdir. Esasen aslolan, Erich Fromm’un da ifade etmiş olduğu gibi, “sahip olmak” değil “olmak” yönelimidir. Sufiler için “olmak”; kişinin mânevî tekâmülünü tamamlayarak kendini gerçekleştirmesidir. Zira olmak yönelimindeki sufiler, hiçbir şeyi kendilerine ait görmezler. Onlar ellerinde ne var ne yoksa Allah yolunda sarf ederek gerçek

²⁴ Selçuk Balcı, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yay, 2017), 452.

²⁵ Halil Ekşi, Çınar Kaya, *Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma* (İstanbul: Kaknüs Yay, 2016), 186.

²⁶ Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, (İstanbul: Say Yay, 2019). 35.

²⁷ Mustafa Kara, “Havf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, TDV Yay, 1997, C.16), 529.

²⁸ “Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.” (el-Yunus/ 62).

anlamda var olmanın lezzetine varırlar. “Nitekim Hâtemü’l Âsam, korkunun alametini kasrı emel, yani tamahkâr olmamak olarak ifade etmiştir. İbrahim b. Şeyban ise, “Korku bir kalbe yerleşti mi, orada bulunan şehvet ve nefsânî arzularından ne var ne yok hepsini yakar, dünya hırsını kovalar.” buyurmuştur”.²⁹ Salih Baba’ya göre ise, sufilere korkusu cehennem korkusu değildir. Onların asıl korkusu Allah’ın rahmetinin tecellilerine mazhar olamayacakları, her an benliklerinin haz ve isteklerine uyararak ilahî istikâmetten uzaklaşacaklarına dair bir korkudur. Bu korkuyu yenmenin yolu ise, benliğin haz ve isteklerine gem vurarak dünyaya dair istekleri kalpten çıkarmaktan geçer.

Huda mahfuz edip âşıklarını

Bular “Lâ havf” ile şâdân değil mi? (140/18)³⁰

Korku duygusunun, bireyin yaşamında en yoğun haliyle yaşandığı bir durum da ölüm korkusudur. İnsanın benliğini kuşatan ölüm korkusundan kurtulmanın yolu, benliği ancak ölümden sonraki hayatın bu dünyadan üstün olduğuna ikna edebilmekten geçer. Canlının ölüden üstün olması ihtimalini düşündüren faktör ise, haz ilkesidir. Ölünün canlının hissettiği o hazza ihtiyacı olmadığı gibi, ölü bu hazları elde edememekten dolayı herhangi bir üzüntü de hissetmez.³¹ Salih Baba’ya göre, benliği dizginlemek, egonun istek ve arzularına yüz çevirerek, dünya sevgisini kalpten çıkarmakla mümkün olabilir. Bununla birlikte, selim kalbe erişmek de kolay değildir. Nitekim orada geçici haz ve zevklere yer olmamalıdır. Zira egonun sonu gelmez istekleri, kalbin safiyetine gölge düşürmektedir. Bu yolda en sevdiklerimizden dahi vazgeçmek, beden elbisesinden soyunarak saf ruh haline gelebilmek, bunun sonunda da ancak bir durak yeri mahiyetindeki bu geçici dünyada bir süre kalarak, aslolan ve ebedî kalacağımız yer olan ahirete göçmeyi hedeflemek esastır.

Eriş kalb-i selîm içre huzura

Seni mahv et erem dersen sürura

Ölümden evvel öl gel gir kubura

Bu berzah âlemin geçmek dilersen

Beka gülşanına göçmek dilersen (87/2)

Ölüm korkusu konusunda da insanlar, farklı algılara sahiptirler. Dindarlık seviyesi düşük olanların yanı sıra dindarlık seviyesi yüksek olanların da ölüme yönelik bir korku taşıdığı bilinmektedir. Dindar insanların ölümle alakalı dört farklı tutum içerisinde oldukları söylenebilir:³²

²⁹ Kayıklık, *Din Psikolojisi*, 192-193.

³⁰ Şiirlerin yanındaki ilk rakam, Dîvan’ın Kuyumcu, *Erzincanlı Tüfekçizade Salih Baba Dîvanı (Rabita-ı Nakşi Hayalî)*. tarafından neşredilen baskısı esas alınarak eserdeki şiir numaralarını ifade ederken, yanındaki ikinci rakam ise beyit sayılarını ifade etmektedir. Bu ve bundan sonraki şiir örneklemelerinde de aynı numaralama sistemi kullanılacaktır.

³¹ Ebubekir Râzî, *Ruh Sağlığı*, çev. Hüseyin Karaman, (İstanbul, İz Yayıncılık, 2021), 138.

³² Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, (İstanbul, Beyan Yay, 2000), 166-167.

Dünyevî zevklere tamamen kapılarak, ölüm ile hiç ilgilenmeyen bireyler, dünyaya yönelik zevklerden kopmak istemezler. Bu dünyanın biteceği ve ondan bir gün ayrılacakları düşüncesi, onları üzer.

Salih Baba da şiirinde değerli ömrünü egonun isteklerine, heva ve heveslerine kurban ettiğini ve bunun sonucunda da hem dünyada hem de ahirette umutsuzluğa gark olduğunu belirtmiştir.

Hevâya gitti ömr-i nazeninim
İki âlemde kaldım bahtı kara (6/2)

Allah şuuruna sahip olan ancak ahiret hayatının gerektirdiklerini tam olarak yerine getirmediğinden ve kendilerini hazırlıklı hissetmediğinden dolayı, ölüm fikriyle tam anlamıyla yüzleşemeyen bireylerin ölümü istememe sebebi ise, fiillerini düzenleyerek ölüm ve ahirete kendilerini hazırlama istekleridir.

Salih Baba da dizelerinde, ahiret hayatına yatırım yapmak için dünyada geçirilen ömrün kadrini kıymetini bilmek gerektiğini belirterek, içinde bulunulan zamanın gaflet ile geçirilmemesini tavsiye etmektedir.

Ömür bir cevherdir kadri bilinmez
Sakın gafletle geçirme zamanı (2/12)

Samimi bir dindarlık anlayışına sahip olan kimseler ise, ölümü sever ve arzu ederler. Nitekim onlar için hiçbir şey, Allah ile buluşmaktan daha güzel ve mutluluk verici değildir. Onlar daima ona kavuşacakları buluşma zamanı olan ölüm anını hatırlarlar ve bu buluşma için de ölümü bir an evvel isterler.

Salih Baba, şiirinde insanın ruhlar aleminde Allah’ın “Elestü bi rabbiküm?” sorusuna kulların “Kalu bela” şeklindeki vaadini ve oradaki Allah ile buluşma anını ve Cemalullah’ı unutan ve dünya hayatını çok seven ve dünya isteklerinden vazgeçemeyen kimselerden bahsetmiştir. Buna göre, samimi bir dindarlık anlayışına sahip olanlar, Allah’a verdiği sözü hatırlamalı ve Cemalullah’a kavuşmak için ölümü bir an evvel istemelidirler.

Unuttun ahd-i mîsâkı cemâli nûr-ı müştakı
Ne çok sevdin bu âfâkı geçemezsin hevâsından (112/3)

Allah’ın memnuniyetinden başka hiçbir gaye gütmeyenler ise, inananlar arasında en ileri ve en son grubu oluştururlar. Onlar Allah aşkına sahiptirler ve ölümü hatırlamak ise sahip oldukları Allah şuurunun bir göstergesidir. Bu kişiler için ölümün hatırlanması demek, dünyanın geçici lezzetlerine dalan bireyleri bundan bir dereceye kadar sakındırır.

Salih Baba da beyitlerinde, fenaya ermeyi bile arzulamadığını, şan ve şöhret istemediğini, tek muradının Allah aşkına erişmek olduğunu vurgulamıştır. Bu anlayışta olan kişiler için ise ölümü hatırlamak, sahip oldukları Allah şuurunun bir göstergesidir.

“Kün fekân” ın sırrına ermek ne hacet bizlere

Aşka ermektir muradım nâm u nişan istemem (100/3)

3.2. Umut

Bireyleri hayatta karşılaşılan negatif olayların etkisinden bir nebze olsun kurtaran ve onların geleceğe pozitif anlam yüklemelerine zemin hazırlayan bir duygu da, umut duygusudur. Umut duygusu, korku duygusu gibi bireyin gündelik hayatında başrol oynayan duygulardandır. Nitekim sufilere göre de, bireyin hayatında bu iki duygu başat durumdadır. Zira sufi inanişâ göre; insan akıbeti konusunda korku ile umut arasında olmalıdır.

Umut; gelecekte vuku bulması beklenen olaylarla alakalı olumlu sonuç beklentisi ile ifade eden bir duygu ya da tutumdur. Umut, gelecekle ilgili herhangi bir varlıktan, olaydan veya herhangi bir insandan dolayı ortaya çıkması beklenen ve olumlu bağlara sebep olan fakat henüz gerçeklik boyutuna ulaşmamış kişisel ve toplumsal beklenti anlamına gelmektedir.³³

Tasavvufî alan yazında, umut duygusunu ifade etmek için recâ kavramı kullanılmaktadır ve genellikle, bireyin Allah’ın rahmetinin sonsuzluğuna odaklanması, Rabbin ilahi lütuflarına yakın olma hissinden dolayı sevinmesi şeklinde tanımlanmaktadır.³⁴

Günlük yaşamda insanın, varoluşun çift kutuplu yapısından kaynaklı olarak, hayatın sadece mutluluk verici yönüyle değil, aynı zamanda benliğinin zarar görüp dağılmasına sebep olabilen sayısız olumsuz yaşam olayları ile de yüz yüze gelmesi kaçınılmazdır. Bu noktada dinler, müntesiplerine duygusal manada destek olabilmek namına sabır, şükür, tevekkül ve umut gibi onların sorunlarına çözmeye destek olabilecek duygusal nitelikli bazı değerlere de sahiptir. Bunun yanında, dini umudun ana hedefi olan “Aşkın Varlık”ın da dindar bireyi motive edici bir özelliğe sahip olması gerekmektedir.³⁵

Umut duygusu, Salih Baba’nın şiirlerinde dikkat çeken kavramlar arasındadır. Salih Baba, şiirinde şeyhinin karşısında, kendisini günahı çok olan ve manevi anlamda zayıf bir kul sıfatıyla nitelendirerek, ondan kendisini Allah ile kavuşturarak mutlu etmesini umut etmektedir. Salih Baba, bu dizelerinde kendisinin zayıf bir kul olduğunu belirtmiştir. Zira o, kendisini manevi tekâmülünü tamamlama konusunda yetersiz hissetmektedir.

Recâsı budurur senden bu Salih abd-i miskin

Eriştir vuslat-ı yâra sevindir bu bî-hemtâyı (139/18)

³³ Nurten Kimter, Dinî İnanç, İbadet ve Dua’nın Umutsuzlukla İlişkisi (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2012).184; Mebrure Doğan, Sabır Psikolojisi-Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016). 239; Fatih Kandemir, Umut- İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).30.

³⁴ Süleyman Uludağ, “Recâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, TDV Yay, 2007, C.34), 502.

³⁵ Fatih Kandemir, “Umudu Yordayan Bazı Sosyo-Demografik Değişkenler ve Dindarlık-Umut İlişkisi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 9/2,(2022),159-160.

Salih Baba’ya göre, Allah rızasını kazanmayı umut eden bireyler için; zayıf ve aciz bir kul olduğunu bilmek, ayrıca bireyi koruyup kollayanın esirgeyenin ve kayıranın kim olduğunu bilmek şarttır. Nitekim Allah’ın lütfu ve ihsanı, ancak O’na itaat edenler içindir. Bütün bunlara göre, Allah’a kulluğun gereklerini yerine getirmeden kuru kuruya Allah rızasını umut etmek de, uygun bir davranış değildir.

Recâm senden hemân ancak rızâdır
Bu abdi âcize hem nâ-sezâdır
Atâ-yı lutf u ihsanın gözedir
Zaîf abdem ki gaffarım sen oldun (83/3)

Dini hayat tarzında birey, yaptığı ya da yapmadığı fiillerin ne gibi sonuçlara yol açacağı konusunda umut ile kaygı arasındaki bir noktada beklemektedir. Bunun yanı sıra, bireyin sürdürdüğü yaşam şeklinde umut, Tanrı’nın hoşnutluğunu kazanma ya da kazanamama kaygısını gidermede etkili bir unsurdur. Ancak birey, düşünce ve davranışlarının Tanrı katındaki karşılığında tam anlamıyla emin olamadığından, hiçbir zaman mutlak manada bir gönül hoşnutluğuna erişememektedir. İşte bu noktada umut duygusu, bireyi yaşamın gerçekliğine ulaşmasını sağlayan bir faktör olarak onun hayatında dengeleyici bir rol üstlenebilir ³⁶

Salih Baba, dîvanında umut ile umutsuzluk arasındaki bir çizgide bulunmakta ve İlahi hikmete mazhar olma konusunda bazen kendisini umutlu hissederken bazen de umutsuzluk ve çaresizlik çıkmazında boğuşmaktadır. Nitekim şu beyitlerde bu gelgitler halindeki ruh halinin yansımalarını ve onun umutsuzluğun kıyılarında gezindiğinin tezahürlerini görebilmek mümkündür:

Bir zaman bekledim Leylâ dağını
Bir zaman bekledim gül budağını
Bir zaman bekledim yâr otağını
Vâsıl-ı yâr olamadım ne çâre (124/2)

İnsan, günlük yaşam olayları sonucu çoğu zaman umutsuzluk çıkmazında kalabilmektedir. Fakat bireylerin içinde bulunulan zamana ve geleceğe anlam katabilmek adına, yitirilen umut duygularını tekrar aktive edebilmeye ihtiyaçları vardır. Bireydeki umut duygusunu aktifleştiren unsur ise tövbedir. Tövbe, işlenen günahın terk edilerek Allah’a yönelme ve kalpte pişmanlık hissinin uyanmasıdır. Tövbe ile birey, umutsuzluktan kurtulma, endişe ve korkulardan emin olma imkânı bulmaktadır.³⁷ Tövbe vasıtasıyla kişiliğin yeniden yapılanması imkânı söz konusudur. Duyguda, düşüncede, dikkat ve ilgide, arzu ve isteklerde, ibadet ve diğer tüm davranışlarda Allah’ın arzusuna uyma, bireyin kendi

³⁶ Koçak-Kayıklık, “Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dinî Duygular”, 702.

³⁷ Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 200’ü*, (Ankara, Otto Yay, 2020), 130.

benliğinden sıyrılmasını sağlar. Tövbe vasıtasıyla günahlardan arınmış olmanın hafifliğiyle, her yeni günü umutla karşılayan insan, sahip olduğu ilahi sevgiyle kendisini ve kâinatı kuşatır.³⁸

Salih Baba da şiirinde, her bir hatasından pişmanlık duyup tövbe ettikten sonra şeyhine tabi olduğunu belirtmiştir. Nitekim tarikata girmek yeni bir başlangıç demektir ve her bir başlangıç da içerisinde bir yenilenmeyi ve temizliği barındırır. Şüphesiz ki Salih Baba’nın yaptığı bu tövbe de içerisinde, benliği günah kirlerinden arındırmış olmanın tazeliğiyle, bir yenilenme ve umudu barındırmaktadır.

Tevbe kıldım sıdk ile sen şaha bîat eyledim
Olmuşum her bir kusurun nadimi Allah için (111/9)

3.3. Şükür

Şükür, Türkçe’de minnettarlık, kanaatkârlık, teşekkür etme, takdir etme gibi kelimelerle de ifade edilebilmektedir. Bu kelimelerin birlikte ve birbirlerinin yerine kullanılması da, onların birbirleriyle bağlantılı olduklarının göstergesidir.³⁹ Şükür bir anlamda elindekilerle yetinmek ve daha fazlasına göz dikmemektir.

Tasavvuf yolunda da kanaatkârlık övülürken; açgözlülük, tamahkârlık ve hırs yerilmektedir. Nitekim sufiler, gerçek zenginliği gönül tokluğunda bulmuşlardır. Onlar hırslı olmayı da hoş görmemektedirler. Zira açgözlü insan, elindekilerle yetinmediği gibi hep daha fazlasını isteyerek hırslarının kurbanı olur. Bu durum, elindekilerin birer nimet olduğunu idrak edememenin eksikliğinden kaynaklanmaktadır ve nimetin bilincinde olmamak ve şükretmemek ise nimetin elden gitmesine sebep olabilir.⁴⁰ Salih Baba da şiirinde, dünya hırslarından vazgeçerek ahiret hayatının güzelliklerini istemeyi tavsiye etmektedir. Nitekim ona göre, dünya hayatı ve içerisindeki arzu ve istekler, yalnızca kuru bir davadan ibarettir. Bu yüzden, İsa’nın ölüleri diriltten nefesi gibi, velayete talip olarak kalıcı olan ahiret hayatını arzulamak gerekmektedir.

Hırs-ı dünyâyı bırak ol dür-i ulyâya harîs
Kuru davayı bırak ol dem-i isa'ya harîs (64/1)

Şükür kavramına herkes kendi istidat ve kabiliyetine göre bir anlam yükler. Ebu Osman’a göre; avam, yenilecek ve giyilecek cinsten nimetlere şükrederken; havas ise, kalplerine gelen feyz ve varidata şükrederler.⁴¹ Buradan hareketle, şükürün insanların Allah’ı idrak kabiliyetlerine, donanımlarına ve nimetin çeşidine göre farklılık arz edebileceği sonucuna ulaşılabilir. Salih Baba’ya göre de, verdiği nimetlerden dolayı kimi Allah’a şükreder, kimisi elindeki nimete şükreder, kimi de içerisinde bulunduğu olumlu ve olumsuz

³⁸ Esma Sayın, *Tasavvuf Terapisi*, (İstanbul, Nesil Yay, 2014), 48-51.

³⁹ Gülüşan Göcen, *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*, (İstanbul, Dem Yay, 2014), 30.

⁴⁰ Ali Ayten, Sevede Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, (İstanbul, Sufi Kitap, 2019), 217-218.

⁴¹ Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, (Ankara, Akçağ Yay, 2011), 140.

her hale şükreder. Salih Baba’ya göre şükür konusunda herkes kendi yeterliliğine ve kapasitesine göre bir anlam yüklemektedir.

Kimi Allah’ı zikr eyler kimi mâlını fikr eyler
Kimi hâline şükr eyler bu esrarı nemî-dânem (98/9)

Şükür erdemi, kişinin sahip oldukları ve kendilik değeri hakkında olumlu değerlendirmeleri kapsamaktadır. Zira içerisinde bireyi güzel davranışlar için motive edici olumlu duygular barındırmaktadır. Kişinin aşkın olanla bağlarını güçlü tutar ve maneviyatını artırır.⁴² Salih Baba şiirinde, tarikat zinciri kurulup o halkada Allah zikredildiğinde, nimetlerin Allah tarafından verildiğini düşünerek O’na hamd edilmesi suretiyle, Allah ile muhabbetin artacağını belirtmektedir. Şüphesiz ona minnettarlık duygularının ifade edildiği, Allah ile kurulan bir muhabbet de, bireydeki maneviyatın güçlenmesine katkı sağlayacaktır.

Şükürün dini literatürde kullanılan şekline lütuf denilmektedir. Lütuf ise, doğal ve karşılıksız olarak gerçekleşen, iyilikten doğan bir yardım, elde edilen bir yarar manalarına gelmektedir. Lütuf, herhangi bir menfaat beklentisine girilmeksizin ve karşılıksız oluşu sebebiyle, bireylerin dünyada iyilik duygularını besleyen ve içerisinde şükür ve minnettarlık gibi duyguları da barındıran önemli bir farkındalıktır.⁴³ Sufiler de, elde ettikleri her iyiliğin ve güzelliğin karşısında, onun görünürdeki sahibi olan insana ve asıl sahibi olan Allah’a müteşekkir olurlar. Zira sufiler için nihai manada karşılaştıkları her şey ve her hal güzel olduğundan dolayı, şükretmek gerekmektedir. Yunus Emre’nin “Lutfun da hoş, kahrın da hoş” sözü, adeta bu durumu özetler niteliktedir. Nitekim sufi yolculuğunun en son hedefi de, bu yaklaşıma erişebilmektir.⁴⁴ Salih Baba şiirinde, Allah’ın âşıkların akan gözyaşlarına karşı celal kılıcını göstererek onlara kahrı bahşederken, diğer kimselere ise lütfunu verdiğiinden bahsetmiştir.

Ağyare kılar lutfunu âşıklara kahrın
Hem girye-i eskime, tutar tîğ-ı celâli (152/4)

Ancak Salih Baba, yine de içerisinde bulunduğu bu kahr halinden memnundur. Nitekim ilerleyen beyitlerinde; âşıklara dostun (Allah’ın) siteminin oğul balı gibi tatlı geldiğini ifade etmesi; sevgilinin kendisiyle bin kez harp ve kavgaya tutuşsa bile, bütün bunlara rağmen yine de ondan yüz çevirmeyeceğini belirtmesi adeta bu memnuniyetin bir vesikası gibidir.

Âşıklara dostun sitemi şehd ile şeh-dâb
Dönmem yüzümü eylese bin ceng ü cidali (152/6)

⁴² Ayten, Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, 214.

⁴³ Göcen, *Şükür*, 51-52.

⁴⁴ Ayten, Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş*, 215.

3.4. Sabır

Sözlükte, “acı, yoksulluk, haksızlık vb. üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi; dayanç, çıdam” ve “olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme”⁴⁵ anlamlarına gelmektedir.

Sabır, din psikolojisi literatüründe ise; hayatı olumlu ya da olumsuz yönleriyle bir bütün olarak kabul etmek, başa gelen sıkıntılardan şikâyet etmemek ve sızlanmamaktır. Hiçbir şekilde tembellik, beceriksizlik, ihmal olmayan sabır, problem çözümünde elden gelen gayretin sarf edilmesi manasına gelmekte; son derece olumsuz koşulları dahi şikâyet etmeden metanetle karşılama, nefse haz verici şeylerden dirayetle uzak durma ve erdemli olanı sürdürme hususunda bireyin kararlı bir duruş sergilemesidir.⁴⁶

Müridin önünde uzanmış olan uçsuz bucaksız çölleri aşmak ve kendisiyle ilahî maşuku arasında taş yürekli sineler gibi yükselen dağları aşmak için, sabır gerekmektedir.⁴⁷ Salih Baba şiirinde, maşuka ulaşmak için bülbül gibi ah çekip inlediğini ancak sevgiliye erişemediğini, sevgiliye giden yolların kapalı olduğunu fakat bütün bunlara rağmen bu yolda sabırlı ve metanetli olunması gerektiğine dikkat çekmektedir. Nitekim ona göre, insan için, sabırdan daha hayırlı bir şey yoktur.

Ötmez cân bülbülü açılmaz güller
Bozuktur perdeler kırılmış teller
Gideceğim yâre bağlanmış yollar
Sabırdan bir büyük kâr bulamadım
Bir sözünde sâdik yâr bulamadım (101/4)

Tarikat yolunda kat edilen mesafeler de bireyin kemale erişmesi açısından önemli bir mevzudur. Salih Baba, dîvanında bu konuda da sabırlı olunmasını tavsiye etmiştir. Salih Baba, dizelerinde tarikat yolunda yaptığı hizmetlere ve sarf ettiği yıllara herhangi bir karşılık göremediği gibi bir düşünceye kapılmaksızın, İlahi hikmete giden ve ihsanı çok olan o kapıyı ısrarla beklemek gerektiğini bildirmiştir. Zira o, bekleme konusunda sabır gösterildiği takdirde, o kapının kendisine bir gün açılacağı konusunda umutludur.

Sabr eyle gönül hüsn ilinin babı açıktır
İhsanı da çoktur (160/8)

“Sabır, sızlanmayı ve şikâyet etmeyi terk etmektir.”⁴⁸ Buna göre, gerçek manada sabreden insan, halka sürekli şikâyette bulunmaktan sakınmalı, başına gelen zorluk, sıkıntı ve sorunlara sırf Allah’ın rızâsını kazanabilmek için metanetle göğüs gerebilmelidir. Salih Baba’ya göre ise sabır, sinedeki derdi ve kederi her yerde ve herkese açmamaktır. Hak

⁴⁵ *Sabır*, “Sabır”, 23 Aralık 2023.

⁴⁶ Muhammed Kızılgeçit, *Din Psikolojisinin 300’ü*, (Ankara, Otto Yay, 2020), 197.

⁴⁷ Schimmel, *İslam’ın Mistik Boyutları*, çev. A. Özkan, (İstanbul, Kırkambar Kitaplığı, 2004), 140.

⁴⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risalesi*, (İstanbul, Dergah Yay, 1999), 267.

yolundaki sâlik sırlarını gizlemeli, ortalığa sayıp dökmemeli, her şeyi söyleyen ve yaşadığı her olumsuzluğu başkalarına anlatarak sürekli sızlanan bir kimse olmamalıdır. Zira insanın başına gelen bela ve dertler, kendisine Rabbin bir lütfudur. Ayrıca başa gelen bela ve musibetler, insanı günah kirlerinden arındırarak saf hale getirir. Başa gelen bir sıkıntı anında insan, bu sıkıntının hiç bitmeyeceğini zanneder, nefes alamaz, ruhen daralma hisseder ve umutsuzluğa kapılır. Hâlbuki her karanlık gecenin sonu sabaha vardığı gibi, başa gelen sıkıntıların hissettirdiği elem ve ızdırap dolu anların da sonu elbette ki bir an gelecektir. Bunun bilincine varabilenler için dertler, yalnızca birer misafir mahiyetindedir ve vakti gelince de geldikleri gibi gideceklerdir. İşte bu tür anlarda sabır anlayışı bir anlam kazanmakta ve olumsuz hayat olaylarıyla başa çıkmada bireye destek verici bir vazife görmektedir.

Derûnun derdini her yerde açma
Sabr eyle bu yolda olmagıl ilhâh
Gizle esrarını meydâna saçma
Her yerde açılıp olma sen şerrâh (22/1)

Sabır, bireyin karşı kaşıya geldiği iç ve dış zorluklarla mücadele ederek, güçlü bir azim ve kararlılıkla önüne çıkan bu zorlukları aşarak yoluna devam etmesi, karşılaşılan bu belaları ve güçlükleri alt edebilmenin bireye verdiği rahatlığını, yaşamda bireye muvaffakiyet sağlamanın ve kemale ermiş olmanın faziletini ve sırrını öğreten sosyal davranışlar ve pozitif tutumların bir bütünüdür.⁴⁹ Salih Baba’ya göre de sabır, Allah’ın birey için hayır ve şer dilediği her ne varsa bunların hepsine boyun eğip razı olmak ve başa gelen her bir sıkıntı ve belaya Allah için katlanmaktır. Esasen tasavvufi yaşam tarzında da her olanı Allah’tan bilerek başına gelenlere hoşnutluk ve rıza göstermek, derde düşer olduğunda hâlimden şikâyet etmemek ve başına gelenlere itirazdan vazgeçmek de sabrın gereklerindedir.

Rızâya inkiyâd eyle otur sabrın otağında
Sabırdan bil garaz her bir belâyı hâmil olmaktır (49/2)

Salih Baba da, dünyanın dertlerine Eyüp (as) gibi sabredilmesini tavsiye ederek Hz. Eyüp’ün çektiği acılara telmihte bulunmuştur. Yine Yusuf (as)’ın kardeşleri tarafından kuyuya atılmasına sabrettiği gibi, bu yokluk evi olan dünyada geçici bir süre beklemeye dayanmayı ve bu konuda da sabrı tavsiye etmektedir.

Derdine sabr eyle dehrin Hazret-i Eyyûb gibi
Bir zaman Yûsuf oluben bekle zindân-ı âdem (102/54)

⁴⁹ Mebrure Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 30.

Dinler, müntesiplerine ölüm sonrası hayatta daha sonra verilecek ödüller vaat ederek onlardan dünyada emirlere riayet etmelerini, yasaklardan kaçınmalarını ve zorluklara göğüs germelerini istemektedir. Ancak bunlar ahiret hayatına dair vaatler olduğundan soyut nitelik taşımakta; buna karşılık, bireyin inancı ile doğru bir şekilde, somut ödüller kadar güçlü bir biçimde bireyin davranışlarını etkileme potansiyeline sahiptirler. Bu yönleriyle, ahiret hayatındaki ödülleri beklemenin bizzat kendisi de, sabır gerektirmektedir.⁵⁰ Salih Baba da dîvanında, bu dünyaya ait kederlerin de anlaşmazlıkların da gelip geçici olduğunu, ahiret hayatının gelişile birlikte yaşadığımız şu andaki olayların hepsinin mazide kalacağını ve insan için aslolan yaşamın ahiret yurdu olduğunu ve bu yüzden sabretmek gerektiğini vurgulamıştır.

Ey gönül sabr et bu dehrin gamı gavgâsı geçer
Bir gün âsûde olur bu demi davası geçer (47/1)

3.5. Hased-Kibir-Riya

Salih Baba, dîvanında hased, kibir ve riya kavramlarını, aynı beyitlerde zikretmiştir ve üç kavram da birbiriyle ilişkili kavramlardır.

Hased; bireyin, başkasının sahip olduğu maddî veya mânevî imkânların kendisine geçmesi ya da kıskanılan kişinin bu imkânlardan mahrum kalması yönündeki, istek ve niyetidir. Râgıb el-İsfahânî'ye göre, bu istek ve niyetin gerçekleşmesi için gösterilen fiilî gayret de, hasedin tanımına dâhildir. Ancak İslâm ahlâkçılarının çoğu, hasedi bir duygu ve temenni olarak saymış, bu yoldaki fiilî teşebbüsleri ise hasedin sonucu olarak kabul etmişlerdir.⁵¹

Hased kibr ü riyadan geç emîn ol
Kılam dersin eğer îmânı mahfuz (68/4)

Salih Baba beyitlerinde; başkasının iyilik ve üstünlüğünü istememe anlamına gelen hased, kendini beğenme davranışını ifade eden kibir ve ikiyüzlülük ve yalandan gösteriş anlamına gelen riyadan vazgeçmeden, güvenilir bir insan olunamayacağını ve bireylerin ancak bu üç olumsuz özelliğe benliklerinde yer vermedikleri takdirde imanlarını koruyabileceklerinden bahsetmiştir. İmanı korumanın yolu, Salih Baba'ya göre, kıskançlık duygusundan kendini kurtarmaktan geçer. Zira "Bir kulun kalbinde imanla haset bir arada bulunmaz."⁵² Bu sebeple, hased duygusundan fark edildiği andan beri kurtulmanın yollarını aramak gerekmektedir.

Gazzâlî, "İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn" de hased duygusunu bir tür ruhî hastalık olarak kabul etmiş ve bu duygunun insanın tabiatında var olan bencillik eğiliminden ve başkalarının kendisinden daha üstün bir vaziyette olmasına tahammül edememesinden kaynaklandığını

⁵⁰ Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*, 34.

⁵¹ Mustafa Çağrı, "Hased", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yay, 1997, C:16), 378.

⁵² (Nesâî, "Cihad", 8).

ve bu halin de onu bir çeşit bunalıma soktuğunu belirtmiştir. Hased duygusunu bütünüyle yok etmek, herkes için mümkün olmayıp, insanlar, yaratılıştan bir kıskançlık duygusu taşımalarına rağmen; aklın ve dinin buyruğuna uyarak bu olumsuz duyguyu baskı altında tutabilir, onun etkisine kapılmaktan kendilerini koruyabilirler. Bu şekilde de dini ve ahlâkî sorumluluktan da kurtulmuş olurlar.⁵³ Salih Baba Dîvanı’nda da, diğer insanlara kibir ve haset duyguları besleme konusunda ısrarcı olunmadığı takdirde, cömert olan Allah tarafından bireylere ihsan lütfedileceği müjdelenmiştir.

Kibr ile hased eyleyüben olma muannid
Ol asl-ı sehâ lutf ile ihsan doğa sende (119/6)

Hasedin nefse olan zararı, nefsi uyuşturarak onu düşünce gücünden yoksun bırakmasıdır. Yine hasedle birlikte, nefse uzun süreli keder, üzüntü, gam, gibi olumsuz durumlar yerleştiği için, haset, nefsi kendisine ve insanın bedenine faydalı olacak şeyleri yapması için boş zaman bırakmayacak derecede meşgul eder.⁵⁴ Salih Baba da şiirinde, kibir ve haset gibi olumsuz duyguların etkisi altında hayatını geçirenlerin nefislerini Deccâl’e benzeterek, onların Allah tarafından kınanmış oldukları halde, bunun farkında olmadıklarından ve hala başkalarını kınamaya devam ettiklerinden dem vurmıştır. Ayrıca, bunların bu olumsuz duygularından dolayı, Allah’ın huzuruna varamayacaklarını ifade etmiştir.

Deccâl nefisini zemetti Kur’ânda Allah
Zem olmuş iken sen kimi zem edebilirsin
Kibr ile hasedle geçirip ömrünü eyvah
Zem olmuş iken sen kimi zem edebilirsin
Sanma ki hakikat iline gidebilirsin (116/1)

Gazzâlî hasedin sebeplerini şöyle sıralamaktadır: Kibir, üstünlük duygusu, böbürlenme, makam ve mevki tutkusu, ulaşılmak istenen şeylerden mahrum kalma korkusu, düşmanlık ve kin gütme, nefsin kötülük ve çirkinliği şeklinde sıralamıştır. Gazzâlî, ayrıca nefsin kötülük ve çirkinliği sebebiyle haset beslemenin, belli bir sebebinin bulunmadığını aktarmıştır. Bu tip bireylerin, Allah’ın nimetlerini herkesten kıskanan aşağılık bir tabiata sahip olmaları sebebiyle, haset duygularını tedavi etmenin de çok zor olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ Salih Baba da, dîvanında, hasedi ve sebeplerini bir arada sıralayak, bunları sırf bilerek ve isteyerek benimseyip nefislerinin kötü ve çirkin olması sebebiyle yapanları eşkiyaya benzetmiş ve onların durumlarının ne kadar vahim olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

⁵³ Çağrı, “Hased”, C.16/ 379.

⁵⁴ Râzî, *Ruh Sağlığı*, çev. Hüseyin Karaman, 91.

⁵⁵ Çağrı, “Hased”, C.16/379.

Sen sana gel ey gönül kılma hased kibr ü riya
Bu sıfatlarla tahalluk eden oldu eşkıya (4/1)

Hasedin sebeplerinden olan ve hasetle benzer özelliklere sahip, bireyi içten kemiren bir diğer yıkıcı duygu ise kibirdir. Sözlükte “büyüklük” manasına gelen kibir (kibr), bireyin kendisini üstün görmesi ve bu duygusuyla da başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması” demektir ve tevazuun karşıtı olarak kullanılmıştır. Kibir kelimesi, ucb gibi literatüre ahlâk terimi olarak girmiştir. Ancak bununla birlikte, kaynaklarda genellikle ucbün kibirden farklı olduğu da belirtilmiştir. Bireyin başkasını küçük görmeksizin, yalnızca kendisini ve yaptıklarını beğenerek böbürlenmesine ucb; kendini büyük görerek başkalarını küçük görmesine ise, kibir denilir.⁵⁶ Salih Baba da beyitlerinde kibir kavramına şu şekilde değinmiştir:

Ya dersin bir-durur Hallâk-ı âlem
Beğenmezsin filan oğlu filânı (2/18)

Tıpkı hasette olduğu gibi, kibir duygusuna benlikte yer vermemeye çalışmak da, bu olumsuz duygudan kurtulma noktasında önemlidir. Bu anlamda, gösterişsiz bir hayatı benimsemek ve toplumda dikkat çekmemek ve tanınmamayı tercih etmek gibi davranışlar, kibirle başa çıkmada etkili yöntemler olabilir. Salih Baba’ya göre ise, kibirden kurtulmanın yolu melamet hırkasını giymekten geçer. Ona göre, sufi tarikat yoluna girdikten sonra melamet hırkasını giymeli ve bu yolda kendisine divane ya da deli diyen halka dahi aldırış etmeden yoluna devam etmelidir. “Melamet hırkasını giyen her sufi, sahip olduğu her şeyin sahibinin kendisinin değil, Allah’ın olduğunun bilincindedir. Nitekim, sahip olduğu güzellikler ve nimetler vb. her şeyi kendisine veren, yalnızca Allah’tır. Hiçbir şey kendisinin olmadığından dolayı da, kendisininmiş gibi duran zahiri görüntü ile övünüp kibirlenmek de ona göre anlamsızdır.”⁵⁷ Esasen melamilik’in amacı “sahip olmak” değil, “olmak”tır ve onlar kendilerini değiştirip dönüştürmeyi hedeflemektedirler ve hayatlarını kişiliğinde bulunan olumlu nitelikleri ön plana çıkarmaktan ziyade, benliklerindeki gösteriş, haset, kibir, riya gibi olumsuz eğilimleri etkisiz hale getirme üzerine inşa ederler.

Gir muhabbet âlemine giy melâmet hırkasın
Halkı koy desin sana olmuş dîvâne çâre ne (125/10)

Salih Baba yine başka bir beytinde, bireylere melamet hırkasını giyip halktan utanmamayı tavsiye etmektedir. Melamilik, Allah katında makbul görülen fakat halk tarafından kınanan ve hoş görülme-yen davranışları kapsamaktadır. Esasen Salih Baba’nın şiirinde, “Halktan utanma!” hitabını kullanmasının sebebi de budur. Salih Baba, melamet

⁵⁶ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yay, 2022) C:25, 561.

⁵⁷ İbrahim Gürses, *Sufî Kişilik Psikolojisi*, (Ankara, Hece Yay, 2020), 102-103.

hırkası giyen sufinin bunun sayesinde, kaptansız vücudunun gemisini denize sokmasını, yani irfan âlemine girerek ledün ilmüne gark olmasını, sufilere tavsiye etmektedir.

Giy melâmet hırkasını kimseden âr eyleme
Keştîbânsız bin vücûdun fülküne deryaya gel (90/5)

Hased ve kibir kavramlarına yakın bir diğer olumsuz kavram da riya kavramıdır. Riyâ sözlükte “saygınlık kazanmak ya da çıkar sağlamak gibi dünyevî amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğu başkalarını inandıracak tarzda davranış sergileme” şeklinde açıklanmaktadır.

Riya, Allah’tan başkasının hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle, amelde ihlâsı terk ederek, Allah’a itaat ediyor gibi görünerek insanların takdirini kazanmayı istemek; ibadetleri Allah’tan başkası için yerine getirmek; dünyevî çıkar peşinde koşmak amacıyla ibadetleri kullanmak; Allah’ın emrini yerine getirmek maksadıyla değil de, sırf insanlara gösteriş için iyilik yapmak; insanların kendisini görerek takdir etmesi için, ibadetlerini açık bir şekilde yapmak gibi davranışlardır⁵⁸) Salih Baba da, dîvanında, “Zeyd ile Amr (Ahmet Mehmet) ne der?” gibi düşüncelerle hareket etmemek gerektiğini, bizlere verilmiş olan ömrün ve zamanın boş işler ve boş amaçlar uğruna harcanmamasını ve bu şekilde haset, kibir ve riya gibi duygulardan uzak durabilmemizin mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca ona göre, halkın takdirini kazanmak da bireye herhangi bir fayda sağlamayan içi boş emel ve arzulardandır. Bu sebeple, asıl maksadımız Allah rızasını kazanmak olmalıdır.

Gel ey sûfî kıl insafı bırak gel Zeyd ile Amr'ı
Geçirme yok yere ömrü hased kibr ü riyadan geç (19/3)

3.6. Ucb

Sözlükte “yadırgamak, şaşmak, hayret etmek,” anlamlarına gelen ucb, “bir kimsenin hak etmediği bir mertebeyi kendinde vehmetmesi” şeklinde tanımlanmaktadır. Mâverdî, kişinin mevki ve itibarı ile gururlanmasına kibir, faziletleriyle övünmesine ise ucb (i’câb) denildiğini söyler ve bunların ikisinin de bireyin sahip olduğu faziletleri silip götürdüğünü kaydeder.⁵⁹ Salih Baba, dîvanında çokluk âlemi olan bu dünya hayatı hakkında bile bilgi sahibi olmadığı halde, teklik âlemi olan ahiret hayatıyla alakalı kibir ve gurur ile yalan yanlış konuşanlardan bahsetmiştir.

Eser bilmez bu kesret âleminden
Atar ucb ile vahdetten kuru lâf (74/3)

Ucbün asıl sebebi, bireyin kendisini başkalarından daha değerli olarak görmesidir ve bireydeki kibir, övünme gibi olumsuz huylar da bu anlayıştan kaynaklanır. Esasen ucb,

⁵⁸ Mustafa Çağrı, “Riya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV. Yay, 2008), C:35, 137.

⁵⁹ Mustafa Çağrı, “Ucb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV. Yay, 2012), C. 42, 36.

insanların çoğunda bulunabilen, bireyin günahları görmesini engelleyen, hata ve kötülükleri ona güzel gösteren, yanlış davranışları ona doğru zannettiren bir âfettir.⁶⁰ Salih Baba da dîvanında, iradenin ne olduğunu dahi bilmeyen ve içerisinde bulunduğu durumdan haberi bile olmayan Allah’ın kınadığı bir kimsenin, nasıl başkalarını kınamaya kalktığına akıl sır erdiremediğini belirtmekle birlikte, böyle kimselerin kendini beğenmiş bir şekilde kader hakkında konuştuklarından yakınmakta ve bu kimselerin hakikat iline gidemeyeceklerini vurgulamaktadır.

Sorsam ana irâde nedir hâlini bilmez
Ucb ile atar lâfî kaderden geri durmaz
Bir sırr-ı Huda’dır bu dahi aklımız ermez
Zem olmuş iken sen kimi zem edebilirsin
Sanma ki hakikat iline gidebilirsin (116/3)

Ucb, psikolojik ve pedagojik boyutuyla da incelenerek, modern psikolojideki “narsistik kişilik bozukluğu”⁶¹ kavramına yakın bir manada kullanılmıştır. Ebû Bekir er-Râzî de, ucbün kendini sevmekten kaynaklandığını söyler ve insanın iyi özelliklerini abartırken, kötü özelliklerini önemsiz görme eğiliminde olduğunu, bu eğilimin güçlenmesinin ise, bireylerde ucbe dönüştüğünü belirtir. Nitekim hiçbir kusuru bulunmadığını zanneden birey, çaresi olmayan bir belâyâ düşmüş gibidir. Zira, gerçekte peygamberler dışında kusursuz insan yoktur. Bu sebeple, bireyin kendisini kusursuz görmesi, başlı başına en büyük kusurdur ve tam bir akıl yoksunluğunu içermektedir (Çağrı, 2012: 37). Salih Baba şiirinde, övünüp kendilerini beğendiklerinden dolayı takma ad kullanarak ucba düşen kimselerin, ancak ahirete inanmayan ve kendi hareketlerini hayranlıkla seyreden kimseler olduğuna değinmiştir.

İftihâr-ı ucb ile ismine bir mahlas takar
Bir ferîd-i dehri derler seyr eden etvârını (151/5)

Salih Baba dîvanında ayrıca ucb sahiplerinin içinde bulunduğu durumlara da yer vererek, onların kiminin aptal, kimilerinin ise cahil olduklarını ve hangisine içinde buldukları durumları sorulsa, kendilerinin her anlamda mükemmel oldukları gibi bir algıya sahip olduklarını belirtmektedir.

Azdan az bulunur dünyâda kemal
Nicesi eblehdir nicesi echel

⁶⁰ Çağrı, “Ucb”, C. 42/37.

⁶¹ Narsistik Kişilik Bozukluğu: Görkemli bir eşsizlik, önemlilik, yeteneklilik vb. duygusu, zihnin sınırsız başarı kazanma fantazileriyle meşgul olması, başkalarından sürekli ilgi ve hayranlık görme ihtiyacı, başkalarını eleştiri ve değerlendirmelerine karşı aşırı duyarlılık ama başkalarına karşı empati yokluğu, başkalarını kullanma, aşırı idealleştirmeye aşırı küçümseme arasında gidip gelme vb. özelliklerle tanımlanan bir kişilik bozukluğudur (Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara, Bilim ve Sanat Yay, 2017),509).

Kangısına sorsam der "ben mükemmel"
Aslımdan bir haber veren yok bana (5/10)

Bireyin nefsi ile alakalı bilgisizliği ve eriştiği nimeti kendinden bilmesi, ucb hakkındaki temel yanlışlardan biridir. Ucbun çaresi ise, bireyin kendi nefsinin tanıması, nimet sahibinin ve onu kendisine bahşedenin Allah olduğunu bilmesi ve yalnızca O'na şükretmesidir.⁶² Nitekim o, bir şiirinde şeyhinin kapısına giderek tarikat yoluna giren müridlerin, nefislerini bilerek, aynı zamanda ucbun da çaresi olan nimet sahibi Allah'a şükretmeleri gerektiğine de temas etmiştir.

Kapısına gelenler olur irşâd
Bilir nefis ile Rabbini olur şâd (162/5)

İnsan merkezli bir bilgi teorisini esas alan sufi düşüncede temel ilke, insanın kendini tanımasıdır. Zira sufi, ancak kendi nefsi hakkında edindiği bilgiden hareketle, Allah'ın bilgisine ulaşmaktadır. Bireyin Allah'a dair bilgisi, kendisine dair bilgisi ölçüsünde olduğundan dolayı, onun Allah'ı daha iyi bilmesi adına "nefsini/kendini de daha iyi bilmesi"⁶³ gerekmektedir. Sufilerin bu durumu zamanla "Nefsini bilen rabbini bilir."⁶⁴ şeklinde tasavvufî bir vecizeye dönüşmüş ve daha sonra hadis olarak literatüre geçmiştir.⁶⁵ Salih Baba bir şiirinde, kendisinin "Men aref" sırrına erdiğini, bu sır sayesinde de Rabbini bildiğini ve onu her nefesinde, hareketinde ve davranışında hiçbir an unutmadığını belirtmiştir. Nitekim sufi anlayışa göre "Nefsini bilen Rabbini bilir". Esasen insandaki noksanlık, gafletten kaynaklanmaktadır ve kişi Allah'tan gafil olursa, kendisinde noksanlık oluşmaktadır. Salih Baba da, Rabbini bilmenin kendisine kazandırdığı yeterlilikle, kalbini Allah zikriyle doldurarak, gafletten kurtulduğunu ve bu sayede de, içerisinde benliğinin istekleri, şeytan, diğer insanlar gibi düşmanlarından korunaklı, güvenli bir alan olan mutmainne kalesine taşınmıştır.

"Men aref" sırrına vâkıf olmuşam
Nefsim ile hem Rabbimi bilmişem
Mutmainne kalasına girmişem
Gayrette bir metin hisarımız var (28/8)

⁶² Çağrı, "Ucb", C. 42/ 36-37.

⁶³ İnsan kendini bildiğinde, duygularını, düşüncelerini, davranışlarının altında yatan motivasyonları, zayıf ve güçlü yönlerini, iyi ve kötü yönlerini, kişiliğini ve onu oluşturan parçaları, kendisini bütünüyle insan yapan durumları bilir. İslam psikologlarına göre ise, Rabbini bilmiş olur. İşte bu bilme eylemi Müslüman aleminde "İlmü'n- Nefs" ve "İlm-ü Ahvâlî'r- Ruh" gibi bilim dallarının oluşmasına vesile olmuştur (Gürses, *Sufî Kişilik Psikolojisi*, 36).

⁶⁴ Aclûnî, "Keşfü'l-Hafâ", C. II, 262.

⁶⁵ Süleyman Uludağ, "Ma'rîfet-i Nefs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara, TDV Yay., 2003, 57.

3.7. Kil-u kâl

Kil-u kâl sözlükte dedikodu manasına gelmektedir ⁶⁶. Dedikodu sözlükte ise şu anlamlara gelmektedir: Başkalarını çekiştirmek ve kınamak üzere yapılan konuşma, kov, gıybet, kılûkal.⁶⁷

Dedikodu bir davranış bozukluğu ve olumsuz bir karakter özelliğidir. Dedikodu, sosyal psikoloji açısından olumsuz sonuçlara sebebiyet veren bir olgudur. Zira bir kimsenin arkasından hoşlanmayacağı bir şeyi konuşmak, insan psikolojisini olumsuz etkilemekle kalmayıp iletişim kazalarına da sebep olarak insanlar arasındaki sosyal bağları zayıflatabilir. Ayrıca bireyler arasında kin ve düşmanlık duygularını da körükleyebilir. Dedikodu kavramı, Salih Baba Dîvanı’nda sıklıkla değinilen konular arasındadır. Salih Baba bir şiirinde, halk arasında sıklıkla dedikodu yapıldığını ancak bunların hiçbirinin bir derinliği ve manası olmadığını, dedikodunun hem dinleyen hem de yapan açısından büyük bir vebal olduğunu vurgulamıştır. Burada Salih Baba’nın “Söyleyip dinlemek büyük bir vebal” ifadesi manidardır. Gıybetin yapılması gibi, yapıldığı zaman dinlenilmesi, ortak olunması ve bu konuda hiçbir tepki verilmemesi de erdemsizliktir. Zira “Gıybetin tıpkı yapılması gibi dinlenmesi de haramdır. İslâm âlimleri, bir zarar doğurma ihtimali yoksa, sözle veya fiilî olarak gıybet edene engel olunması, bu mümkün olmazsa, gıybet edilen meclisin terkedilmesi, bu da mümkün değilse, gıybeteye karşı bir hoşnutsuzluk duygusu içinde başka şeylerle uğraşılması gerektiğini belirtmişlerdir.”⁶⁸

Arada söylenir bunca kîlû kâl
Çokları özsüzdür çıkmaz bir meal
Söyleyip dinlemek büyük bir vebal
Aslımdan bir haber veren yok bana (5/4)

Salih Baba bir şiirinde, kendisini esir eden nefse kul olmanın ve nefsin heva ve isteklerinden olan dedikodunun ömrünü çürüttüğünden yakınmakta ve nefsin arzularından vazgeçmeyi bireylere tavsiye etmektedir.

Esîr-i nefse kul oldun yeter gel bu hevadan geç
Bu ömrü kîl ü kâl ile çürüttün bu sevdadan geç (19/1)

Yine başka bir beytinde de, bu dünya hayatının bir daha ele geçmeyecek kadar değerli olduğunu ve verilen bu ömrün dedikodu ile geçirilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Kîl ü kâl ile geçirme ömrünü
Bir dahi eline geçmez bu kafes (58/3)

⁶⁶ “Kil u kâl”, 03 Ocak 2024, <https://lugat.osmanlica.on line/>.

⁶⁷ *dedikodu-tdk-sozluk-anlami* (Mektup 03 Ocak 2024).

⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Gıybet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yay, 1996, C:14), 64.

Tasavvufî anlayış, bireyin kendi ayıp ve kusurlarıyla ilgilenmesini prensip olarak kabul ederken başkalarının kusurlarıyla ilgilenmesini ise alt benliğin ve şeytanın bir hilesi olarak değerlendirmektedir. Zira başkalarının kusurlarıyla ilgilenmek, aynı zamanda bireyin kendisinin daha üstün olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu durum ise, bireyin manevi gelişimine ket vuran psikolojik bir engeldir. Salikin seyr-i süluk yolunda mesafe kat edebilmesi ise, ancak her halinde kendisini eksik görebilmesiyle mümkündür.⁶⁹ Salih Baba da beyitlerinde, kusur gözetmek konusunda toplumun yanlış eğilimlerine temas ederek, insanların kendi büyük kusurlarını görmek yerine başkasının en ufak kusurunu dahi görüp abartma eğiliminde olduklarını belirtmiştir. Bu durum adeta, “Başkasının gözündeki çöpü görür, kendi gözündeki merteği görmez.”⁷⁰ atasözünün bir özeti gibidir. Salih Baba da dîvanında işte bu durumdan yakınmaktadır:

Benim gözümde görürsün hilâli
Senin gözünde görmezsin girânı (2/19)

Kur’an ayetlerine bakıldığında da gybet etmek ölü kardeşinin etini yemekle bir tutulmuştur. Nasıl ki insan ölü kardeşinin etini yerken vicdanen rahatsızlık duyuluyorsa aynı şekilde dedikodu yaparken de vicdanen rahatsızlık duyulması gerektiği ve bu davranıştan baştan vazgeçmek gerektiği, bizzat Kur’an tarafından da bildirilmiştir. Kur’an, bireylerin vicdanını uyararak onları dedikodu davranışından uzak tutmaya çalışmaktadır. Dedikodu davranışını gerçekleştiren bir kimse, Kur’an’ı esas alarak vicdanına başvurduğu zaman ise, benliğinde haz, hoşlanma ve sevgi duygularından ziyade nefret, antipati ve tiksinti gibi duygular hakim hale gelebilecektir.⁷¹ Salih Baba da şiirinde, bireylere, dünyada verilen ömrü dedikodu ile geçirmemeyi tavsiye etmekte ve dedikodu davranışından kurtulmak için ise bireyleri, Hz. Muhammed’e vahiy yoluyla gelen Kur’an’ın ahlaki öğretilerine ve dedikodu konusunda bahsettiğimiz vicdanî boyutu dikkate almaya yönlendirmektedir.

Kîl ü kâl ile geçirme ömrünü ey müddeî
Nutk-ı Ahmed'den zuhur-ı Hazret-i Kur’ân ara (10/4)

Sonuç

Tasavvufî şiirler, din duygusunun bireyin hayatında tecrübî manada en derinlikli ve saf halleriyle yansımalarını bulduğu türlerdendir. Uzun cümlelerle ifade edilebilecek derin hisler, tasavvufî şiirler sayesinde birkaç mısraya sığdırılabilmektedir. Salih Baba Dîvanı da,

⁶⁹ İbrahim Işıtan, *Sûfî Psikolojisi Sülemî’ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü*, (İstanbul, Divan Kitap Yay, 2020), 312-313.

⁷⁰ (<https://www.dersimiz.com/atasozleri-sozlugu/baskasinin-gozundeki-copu-gorur-kendi-gozundeki-merteği-gormez-atasozu-12643>, kişisel iletişim, 06 Ocak 2024).

⁷¹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da Gybet Olgusu Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları”, *İlahiyat Fak. Dergisi*, 11/2, (2006),66-67.

dini duygu motiflerinin birçoğunu bünyesinde barındıran edebî, tasavvufî ve psikolojik yönü güçlü bir eserdir. Dîvan şairi olan Salih Baba, bireylere verdiği öğütleri analogilerle, mecazlarla ve metaforlar yoluyla sunarak soyut gerçekleri ve duyguları somut hale dönüştürür.

Salih Baba, odağına insanı alarak bireylere evrensel nitelikli mesajlar verir ve bu şekilde sufi yolunu şiirle birleştirir. Salih Baba’nın, insanları olumsuz etkileyen ve günümüz modern toplumunun da sıklıkla maruz kaldığı sorunlarla mücadele etmede, bir başa çıkma aracı olarak korku, umut, şükür, sabır gibi duygulara ne şekilde anlamlar yüklediği, diğer taraftan ucb, kibir, haset, riya ve dedikodu gibi olumsuz duygularla nasıl başa çıktığı önemlidir. Bu çalışmada Salih Baba’nın vefatından sonra kaleme alınan Salih Baba Dîvanı isimli eser irdelenerek bu eserdeki dini duygu motifleri ele alınmıştır. Dini duygu motifleri şiirlerin muhteva yapısından hareketle seçilmiş ve elde edilen sonuçlar yorumlanırken zaman zaman din psikolojisi, zaman zaman da tasavvuf psikolojisi literatüründen faydalanılmıştır.

Araştırma sonucunda; Salih Baba, şiirlerinden hareketle sufilerin ölüm korkularının arka planında, cehennem değil, Allah’a kavuşamama kaygısı olduğu, hırslarından ve hazlarından kurtulan bireylerde hiçbir korkunun yer edinemeyeceği, Allah’a aşık kulların korkusuzlukla müjdelendiği anlaşılmıştır. Ayrıca Allah’a kulluğun gereklerini yerine getirmeden Allah rızasını umut etmenin anlamsız olduğu, tövbenin bireydeki umut duygusunu aktifleştiren bir unsur olduğu, şükretmenin ve kanaatkarlığın bireylerin hayatındaki önemi, insan için sabırdan daha hayırlı bir şey olmadığı ve sabrın, Allah’ın birey için olumlu ve olumsuz dilediği her şeye razı olmak ve başa gelen dert ve belalara Allah rızası için katlanmak anlamına geldiği bunun yanında sabrın kişinin derdini ve kederini her yerde ve herkese açmaması gibi bir anlamı da içerdiği tespit edilmiştir. Yine araştırma sonucuna göre, imanı korumanın yolunun, bireyin kıskançlık duygusundan kendisini kurtarmasından geçtiği; kibirden kurtulmanın yolunun ise melamet hırkasını giymekten geçtiği anlaşılmıştır. Dedikodunun hem dinleyen hem de yapan açısından büyük bir vebal olduğu, dedikodu davranışından kurtulmak için ise bireylerin, Kur’an’ın ahlaki öğretilerine uyması ve bireyin bizzat kendi benliğine yönelmesi gerektiği gibi hususlar da çalışmada ulaşılan sonuçlardandır.

Kaynakça

- Acar, Muhammet Cevat. “Tasavvuf Psikolojisinin Dindarlığın Tecrübî Boyutu Kapsamında Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Tanım İhtiyacı” *Artuklu Akademi Dergisi*, 6/2, (2019), 209-213.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Erkam Yay, 2016.
- Ayten, Ali ve Sevede Düzgüner. *Tasavvuf Psikolojisine Giriş* İstanbul: Sufi Kitap, 2. Baskı 2019.
- Balcı, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yay, 2017.
- Baltacı, Halil. “Ârif-i Ümmî İki Nakşibendî Şair: Erzincanlı Leblebici Baba (Şems-i Hayâl) ile Tüfekçizâde Salih Baba’nın Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce”. *Tasavvuf İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi*, 22/43 (Ocak 2021), 14-35.
- Baltacı, Halil. “Erzincan’da Ârif-i Ümmî İki Şâir: Leblebici ve Tüfenkçizade Sâlih Baba Şiirlerinde Tasavvufî Düşünce”. İçinde Erzincan Tarihi, C. VII.cilt [Kültürel ve Sosyal Hayat (Biyografiler)]. Erzincan, 2020.
- Bayzan, Ali Rıza. *Sûfî ile Tarapist Psikoterapiler ve Tasavvuf Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi*. İstanbul: Etkileşim Yay, 2015.
- Budak, Selçuk. “Narsistik kişilik bozukluğu” *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yay, 2017.
- Buhârî. “Edeb”, 57, 58.
- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara, Otto Yay, 2014.
- Çağrı, Mustafa. “Gıybet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yay, 1996.
- Çağrı, Mustafa. “Hased”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay, 1997.
- Çağrı, Mustafa. “Kibir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2022.
- Çağrı, Mustafa. “Riya”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008.
- Çağrı, Mustafa. “Şükür”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2010.
- Çağrı, Mustafa. “Ucb”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2012.
- Çoldur, Gülsüm. *Salih Baba Divanı’nda Tasavvufî Düşünce*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sabah Gazetesi/ <https://www.sabah.com.tr>. “Dedikodu Ne Demek? TDK’ye Göre Dedikodu Sözlük Anlamı Nedir?”. Erişim 03 Ocak 2024. <https://www.sabah.com.tr/tdk-anlami/dedikodu-ne-demek-dedikodu-tdk-sozluk-anlami>
- Doğan, Ahmet. Salih Baba, Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Şiirleri, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Doğan, Mebrure. *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Doğan, Mebrure. *Sabır Psikolojisi-Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.*
- Ekşi, Halil, ve Çınar Kaya. *Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma*. İstanbul: Kaknüs Yay, 2016.
- Fromm, Erich, *Sahip Olmak ya da Olmak*. çev Aydın. Arıtan İstanbul: Say Yay, 2019.

- Göcen, Gülüşan. *Şükür Pozitif Psikolojiden Din Psikolojisine Köprü*. İstanbul: Dem Yay., 2014.
- Güksel, Abdullah. *Salih Baba Divanı'nda Mürid-Mürşid İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gürses, İbrahim. *Sufî Kişilik Psikolojisi Melâmiler Örneği* Ankara: Hece Yay. 2. Baskı, 2020.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Dersimiz.com/ <https://www.dersimiz.com>. "Başkasının gözündeki çöpü görür, kendi gözündeki mertegi görmez.-atasözü açıklaması" Erişim 06 Ocak 2024. <https://www.dersimiz.com/atasozleri-sozlugu/baskasinin-gozundeki-copu-gorur-kendi-gozundeki-mertegi-gormez-atasozu-12643>
- "Hücûrât", 49/12.
- İşitan, İbrahim. *Sûfî Psikolojisi Sülemî'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü*. İstanbul: Divan Kitap Yay., 2. Baskı. 2020.
- Kandemir, Fatih. "Umudu Yordayan Bazı Sosyo-Demografik Değişkenler ve Dindarlık-Umut İlişkisi" *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 9/2,(2022),159-160.
- Kara, Mustafa. "Havf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1997.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Gıybet Olgusu Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları" *İlahiyat Fak. Dergisi*, 11/2, (2006),66-67.
- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi, 2019.
- Kayıklık, Hasan *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Sûfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*. İstanbul: İnsan Yay, 11. Baskı. 2014.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kızılgeçit, Muhammed. *Din Psikolojisinin 300'ü*. Ankara: Otto Yay, 2020.
- Kızılgeçit, Muhammed *Din Psikolojisinin 100'ü*. Rize: Otto Yay, 2020.
- Kızılgeçit, Muhammed. *Din Psikolojisinin 200'ü*. Ankara: Otto Yay, 2020.
- "Kil u kâl", 03 Ocak 2024. <https://lugat.osmanlica.online/>
- Kimter, Nurten Dinî İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2012).
- Koçak, Ali, ve Hasan Kayıklık. "Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dinî Duygular". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,19/2, (2019),698.
- Kuyumcu, Fehmi. *Erzincanlı Tüfekçizade Salih Baba Divanı (Rabîta-ı Nakşi Hayalî)*. Ankara: Gaye Matbaası, 1979.
- Nesâî. "Cihad", 8.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Samsun: Aksiseda Matbaası, 2000.
- Râzî, Ebubekir *Ruh Sağlığı* çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.
- "Sabır". İçinde Sabır, 23 Aralık 2023. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Sayar, Kemal. *Sufî Psikolojisi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2021.

- Sayın, Esmâ. *Tasavvuf Terapisi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2014.
- Schimmel, A. *İslam’ın Mistik Boyutları*. çev S. Özkan İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2004.
- Tekin, Nagehan. *Salih Baba Divanı’nda Tasavvufî Kavramlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Uludağ, Süleyman. “Ma’rifet-i Nefs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003.
- Uludağ, Süleyman “Recâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara:2007.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. İstanbul: Boğaziçi Yay, 3. Baskı, 2012.
- Yavuz, Kerim. “Yunus Emre’nin İç Benine Dini ve Psikolojik Yaklaşımlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (Haziran 1990).